

ОКУПАЦИЈА ЈАГОДИНЕ 1915-1918. ГОДИНЕ

Апстракт: Досада неистражена тема о драматичним дешавањима у Јагодини током аустро-угарске окупације приказана на основу оригиналних извора. У посебном додатку дат је Списак погинулих и умрлих Јагодинаца у ратовима 1912–1918. године, Списак интернираних грађана из Јагодине 1916. године, као и аустро-угарски Попис становништва 1916. године.

Када је 26. јула 1914. године проглашена општа мобилизација Јагодинци су се, по већ увежбаној организацији (балкански ратови, учестале војне вежбе) врло ревносно и успешно одазвали. Војни обавезници из Јагодине и околине претежно су били у саставу 15. пешадијског пука Тимочке дивизије (Стеван Синђелић). Војна обавеза обухватала је све мушкарце од 18 до 50 година старости, а обавезници су били разврстани на следећи начин:

- I позив–обавезници од 21 до 31 године,
- II позив–обавезници од 31 до 38 година,
- III позив–обавезници од 38 до 45 година и последња одбрана–од 18 до 21 и од 45 до 50 година.

Број мобилисаних у Јагодини био је 773 војна обавезника, док је укупан број мобилисаних из Јагодинског среза износио 5 895 војна обавезника.¹

Петнаести пук учествовао је у свим важнијим биткама 1914. и 1915. године: 15-20. августа 1914. на Церу; претрпео је тешке губитке 6. септембра 1914. године код Чеврнтије; затим вишенеделне огорчене борбе на Гучеву, Еминовим водама и Мачковом камену; од 17-25. новембра 1914. године тешке борбе водио је код Лазаревца на положају Врапче брдо. Од 6. октобра 1915. године започела је нова офанзива Централних сила. Крајем октобра и почетком новембра 1915. године борбе се воде у Багрданском теснацу који бране Шумадијска дивизија, трупе одбране Београда и делови Тимочке дивизије.

У свим овим операцијама страдао је велики број Јагодинаца.²

Одмах након избијања ратних операција у септембру 1914. године у Јагодини се формира резервна војна болница. Тадашња учитељска школа са свим својим инвентаром претворена је у војну болницу. Њен управник је био др Петар Давидовић. Пред улазак окупаторске војске за управника је постављен др Радивоје Вукадиновић, коме је припала дужност да дочека окупаторску војску и преда војну болницу са болесницима и рањеницима³. По мишљењу санитетског војног инспектора Др Сандермајера била је то најуреднија и најздравија војна болница у Србији. Милован, син Сретена Аџића, описао је у свом „Дневнику” утиске о доласку првих рањеника, 10. октобра 1914. године: „Болница је била сасвим спремна. Само су се чекали рањеници који су требало да дођу око 10 сати пре подне. Већ од раног јутра долазили су болничари са новим знацима Црвеног Крста и болничарке у чисти белим кецељама и марамима. Сви су се ужурбали. Свако намешта своју собу. У једној соби било је 15 кревета. Сваки је покривен чистим чаршавом, а на креветима је било по два јастука, један већи, један мањи, са чистим навлакама и једно по ћебе. Између свака два кревета по један намештен сточић. А на сваком кревету по један пар чистог белог рубља...”⁴ Сви који су били ван војне службе морали су да болници буду на услузи. Добровољно су радили ученици Учитељске школе и Гимназије, Подружница Женског друштва, чланице

¹ Ове бројке представљају разлику у броју мушкараца у попису 1910. године у односу на попис 1916. године.

² Прилог број 1. Списак погинулих и умрлих Јагодинаца 1912-1918. године.

³ Драгиша Лапчевић, *Окупација*, Београд, 1922, 37.

⁴ О. Ђорђевић, *Сретен Аџић и његова породица*, Манастир Враћевшница, 2001, 117. Д. Вукићевић, *Хроника Светозарева*, II део, необјављен рукопис, 255, 256.

Кола српских сестара и други. Нажалост, сва документација о раду ове војне болнице је уништена.

Период епидемије пегавог тифуса, спада у најтрагичије тренутке у раду ове болнице. Пегави тифус у Јагодину су донели заробљени аустроугарски војници крајем децембра 1914. године. Распис Министарства просвете и црквених послова од 18. фебруара 1915. године, упућен свим просветним и црквеним властима, корпорацијама и удружењима садржи детаљна упутства о сузбијању и предохрани од заразе. У њему се каже: „Пегавац (пегави тифус) и повратна грозница (повратни тифус) које су се болести прво појавиле у војсци, а услед ратних прилика и поремећених хигијенских и материјалних услова за живот и у свим редовима друштвеним, почеле су се нагло развијати и у појединим кућама, како у градовима тако и у селима. Жртава од тих болести има из дана у дан све више”.⁵ Прве жртве у јагодинској резервној војној болници бележе се већ почетком јануара 1915. године, да би у наредних пет месеци пегавац покосио становништво, не бирајући и не марећи за пол, узраст или веру. У јулу и августу, пегавац је нагло престао.⁶

Сви мртви су сахрањивани на јагодинском гробљу, које се налазило на Црвеном брегу, тамо где се данас налази Спомен костурница Совјетских војника. Гробне раке нису обележаване, па се временом заборавило и где се налазе.⁷

Година 1915	Протокол умрлих нове цркве	Протокол умрлих старе цркве	свега
Јануар	15	14	29
Фебруар	50	49	99
Март	46	158	204
Април	58	98	156
Мај	18	39	57
Јуни	16	20	36
Јули и август	3	3	6
Укупно	206	381	587

Смртност у Јагодини од пегавог тифуса 1915. године

У самој Јагодини у октобру 1915. године ситуација је била крајње драматична. Маса избеглица, војника, са свих страна, сељака из околних места, сјатили су се у Јагодину, ни сами незнајући шта их ту очекује, док је непријатељ надирао са свих страна. Ратну психозу појачало је и бомбардовање Јагодине 18. октобра 1915. године⁸. Била је недеља, пазарни дан, чувена јагодинска пијаца препуна, када је немачки аероплан, око пола једанаест избацио бомбе. Пале су поред трговачке радње Косте В. Ракића у улици Краља Петра (данас Кнеза Лазара 21), притом усмртивши више грађана. Погинули су : Влада Велковић, Грне, најбољи мушки кројач у Јагодини, Тома Томић (27 година), механџија из Лапова, Живота Живковић (56 година), поткивач из Смедерева, Милутин Мирчић (15 година) дечак из Багрдана, Михајло Радовановић (12 година), дечак из Скобаља, округ смедеревски, Пантелија Ж. Костић (8 година), дете из Радинача.⁹

⁵ Бранко Перуничић, *Град Светозарево 1806-1915*, Београд, 1975, 1828,1829.

⁶ Протоколи умрлих старе и нове цркве. Види Драгољуб Дивљановић, *Пегави тифус у Србији*, Историјски институт, Зборник радова, *Србија 1915. године*, Београд, 1985, 95-111.

⁷ Саво Ветнић, *ЈП Стандард*, Јагодина, 1996, 40.

⁸ Сви датуми су дати по старом календару.

⁹ Душан Вукићевић, *Хроника Светозарева*, II део, необјављени рукопис, писмени исказ Бранислава Ресимића дат аутору, 315-317. Н. Станојловић, *Бомбардовање Крагујевца и Јагодине 1915. године*. ЛЕТ часопис за историју ваздухопловства, број 2, Београд, 2000, 162. Имена погинулих допуњена су из Протокола умрлих цркве јагодинске *Св. Петар и Павле* и цркве *Архангела Михајла* за 1915. годину.

Прилике у Јагодини осликава белешка Драгише Лапчевића, који се у октобру налазио у Јагодини: „Сва дворишта пуна војника, а нигде плота! Војници око ватре од запаљених плотова, греју се, дремају или пеку месо и сланину... Кафане пуне, нигде столице! Онај који је засео не диже се, онај који чека место, узалуд га чека. Сваки поручује, а нико не добије, нико не пита: пошто је! Нема свађе, сви нешто шапућу, као да се плаше од истине. Од Вашаришта до Пиваре нагрнуо свет па не зна куда ће. Кафеције, које су овога рата намлатили паре, незадовољни што им бегунци закрчују локале, те не могу још и ово неколико дана што је остало, искористити да још јаче набију своје касе, изгоне бегунце напоље. Као и кафеције, тако су се душмански понашали према бегунцима и остали капиталисти: сви су одједаред повукли и посакривали ситнину, а од новчаница нису хтели враћати кусур и животним намирницама су баснословно поскупели цену”.¹⁰

„После неколико дана, када је покојни краљ Петар походио положаје код Багрдана, настаде једно загушљиво затишје. Народ се све ређе виђа на тргу. На махове промичу војници, а по неки официр сврати у Шарену мејану. Питамо: куд иду, и зашто напуштају Јагодину. Они одговарају: „Пошто смо утврдили положаје, враћамо се у Ћуприју”. Ни од кога да чујеш праву истину. А народ све дубље пада у апатију”.

„Спустила се црна ноћ. Наиђоше коморције. Закрчише целу пијацу, и тад... настаде вандалска пљачка. Трште дућанске ролетне, прскају стаклена окна, па ни бербернице нису поштедели. Чује се по који глас: „Немојте браћо! Срби смо!”. „Боље ми, него Швабе”.¹¹

И други савременик је забележио слично: „Страшна је била последња ноћ. Избеглице навалиле на сваку кућу и то кад мрак дубоко захвати. Наилазе—у кафанама препуно, наилазе—по кућама затворено. А јесен, хладно, каљаво, сви гладни... Преко Јагодине зафијука шрапнел и тресну негде, тек што се дигла јутарња магла. Мало затим други, трећи... Топови учесташе. Артиљерија са Ђурђевог брда отпчала је да умаљује па да престаје, а она непријатељска све јача... Прођоше и последње пешадијске патроле. Вуку се од умора. Улице опустеле, само по неки заостали војник покушава да уђе у туђу кућу; да сачека непријатеља. Из куће се чују гласови: „Бежи несретнице... иди са нашом војском”.¹²

Претходног дана формиран је Одбор за предају града, у који су ушли: чика Која, најстарији и једини општински одборник, Илија Станојевић, глумец, који се у то време налазио у Јагодини и Едуард Еренрајх, директором Српске кредитне банке, сада избеглица из Београда. Договорено је да се направе бели барјаци, који ће се истаћи на звонари. Састављен је кратак говор у најлепшој форми и смишљеном благом тону, који би изговорили чика Која на српском, а г. Еренрајх на немачком. Старом општинском добошару Влајку, наређено је да прође кроз варош и објави „... кад се непријатељ приближи и уђе у варош, имају сви да остану у кућама. Да се нико не појављује ни у дворишту, ни на улици све док се не изврши предаја вароши”.¹³

Тачно у два по подне осетио се јак потрес, а затим и детонација. Зид, од таванице до пода, препукао, а одозго се сручи киша малтера на наше главе. „Ево их”. Истрчасмо у двориште и сабисмо се у подрумска врата. Са улице викну један војник: „Не бојте се, браћо”. То су наши дигли мост на Белици да спрече непријатељу брзи прелаз. Минирање моста, као и многа друга, извршио је Милош П. Радојловић, инжењер.¹⁴

¹⁰ Драгиша Лапчевић, *нав. дело*, 32-34.

¹¹ Илија Станојевић, *Под непријатељем за време светскога рата*, у: Голгота и васкрс Србије, приредили Силвија Ђурић и Видосав Стевановић, Београд, 1986, 611. Чича Илија Станојевић, глумец, рођен 1859. године у Београду, ступио је на позорницу 1879. године, као члан и певач Народног позоришта у Новом Саду. Од 1886. године наступа у народном позоришту у Београду. Природом одређени приказивач карактерних, а нарочито комичних улога. Легенда београдског боемског друштва, гледан и слушан у са истим интересом као и у својим улогама. Као избеглица дошао је у Јагодину, где је кратко време држао, ортачки са неким Дојчом, Јеврејином избеглицом, једну кафаницу, у непосредној близини „Симићеве кафане”. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књига ИВ, Загреб, 1929, 419, 420. Д. Вукићевић, *нав. дело*, 309, 310.

¹² Д. Вукићевић, *нав. дело*, Драгомир Илић, Необјављена документа, Београд, 1919, *Пад Јагодине 1915*, 120-130.

¹³ Илија Станојевић, *нав. дело*, 612.

¹⁴ Исто, 613.

Непосредно иза наших заштитница у Јагодини су улазиле немачке патроле, а за овима одмах немачке трупе које су наставиле гоњење наших трупа.¹⁵

Око пола три по подне зачуо се оштри топот коња немачких копљаника, који на њима седе, држећи у једној руци трометарско копље са заставицом, а у другој дизгине коња. На глави су имали светле металне калпаке са перјаницама. У једном реду било их је по дванаесторица. Својим мрким и охолом држањем, копљима, калпацима, подскакивањем и пропињањем коња и терањем ових на неке грађане који су се збили уза зид или вратнице, задаваху страх.¹⁶

Сама варош није бомбардована, сем једне бомбе која је пала на плац Милоша Бакала, али је јагодинска пијаца одмах опљачкана од стране управо ушлог 12. пука аустро-угарске војске.¹⁷ Војска се сместила на потезу порта нове цркве–гимназија, где је било и седиште команде. У сусрету представника јагодинске општине, и официра 12. пука договорени су услови предаје града.¹⁸

Одмах након заузимања Србије започето је са формирањем окупационе управе. Поделом територије између Централних сила 1. априла 1916. године створена је аустроугарска окупациона зона, тзв. Цесарско-краљевско војни генерални гувернман. Срез Јагодина припао је крушевачкој окружној команди.¹⁹

Уједно је започето са организацијом нове власти. У Крушевцу су се, сем окружне команде, налазили и окружна жандармеријска команда, војна команда места, окружна финансијска команда, окружни војни магацин и окружна болница. На челу округа налазио се комадант округа, који је био највиши представник административне и извршне власти у округу, директно потчињен Војном генералном гувернману.

У Јагодини је формирана команда среза (*Berzik comanda*), без икакве административне власти, која је била извршни орган команде округа са искључиво војним и полицијским задацима. Састојала се од комаданта, официра за управу, пољопривредног референта и одређеног броја административних радника и наоружаних жандара. Налазила се у кући Таушановића (данас библиотека). Образоване су и жандармеријске станице у: Багрдан Вароши, Мишевићу, Бунару и Јовцу.

У Јагодини је установљена финансијска стража, етапна пошта и телеграф I врсте, телефонска централа, железничка станица, и среска болница.²⁰

Дотадашњи називи улица су промењени. Нови називи били су или по занимањима становника улице (апотекарска, хотелска, банкарска, пијачна, пионирска), или по нечему карактеристичном за изглед улице (прашњава, бела црква, цамијска, сокак са живом оградом, улица конзерви), или по правцима из којих се долазило у Јагодину (рибарска, драгоцветска, винорачка, крагујевачка, ћупријска). Све што је подсећало на династију Карађор-

¹⁵ Драгиша Лапчевић, *нав. дело*, 34, 35. Драгиша је један од првака социјалистичке странке, од 1905. године биран је за народног посланика. Сматран је увек за шефа странке, све до њеног расцепа. После повлачења из политике радио је на многим политичким, књижевним, стручним и дечијим листовима. Превео је двадесетак дела с руског и немачког, углавном политичко-економског садржаја. Крајем септембра 1915. године, Извршни одбор ССАП је донео одлуку да се Партијска управа, редакција партијског листа и сви посланици и функционери скупе у Јагодини, како би делили судбину са народом. По тој одлуци је и Драгиша са породицом почетком октобра прешао из Београда у Јагодину. Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, књига II, 531. Д. Вукићевић, *нав. дело*, 318.

¹⁶ Д. Вукићевић, *нав. дело*, писмени исказ Бранислава В. Ресимића, 329.

¹⁷ ЗМЈ, *Из дневника Јована Кинцла*, ЦКУ 3296/88.

¹⁸ Приликом преговора са немачким генералом, дошло је до немилог инцидента. Заостали српски војник, који је три дана непрекидно пио у Симићевој кафани, када је угледао непријатељског војника, покушао је да активира бомбу. Убили су га одмах. Илија Станојевић, *нав. дело*, 612, 615.

¹⁹ А. Митровић, *Стварање немачке окупационе зоне и аустро-угарске управе у Србији (јесен 1915-пролеће 1916)*, *Историјски часопис*, 1977, број 1-2, 30-33. Новоформирани округ са седиштем у Крушевцу обухватао је два града Крушевац и Јагодина, са срезovima: Крушевачки, Александровачки, Бачински, Бруски, Трстенички, Рековачки и Јагодински.

²⁰ Небојиша Ђокић, *Борбе у крушевачком крају за време Топличког устанка*, *Зборник радова*, Крушевац, 2001, 112, 113.

ђевић, или на ранију историју било је избачено и забрањено. Династија Обреновића је била дозвољена, па је тако једна улица била названа по Александру Обреновићу.²¹

Сама општинска управа остала је углавном иста на челу са постављеним г. Еренрајхом као председником општине.²²

Када је власт тако организована пљачка је могла да почне.

Јагодински срез претрпео је губитак мушког дела становништва у односу на попис 1910. године 28,75%, а сам град Јагодина 25,50%, па је због тога је преостали део становништва подвргнут максималном искоришћавању.

Једна од првих мера, под претњом смртне казне, била је да се преда сакривено оружје и муниција. Уведен је полицијски час: лети је почињао од 22 сата, а зими од 21 сат. За сваких пет минута закашњења следила је казна од пет круна. У новембру 1915, издато је наређење да се предају сви предмети од бакра. Одзив је био слаб, па су предмети одузима ни силом. Тако су, на звонари старе цркве скинута сва три звона, дар кнеза Милоша 1818. године, изливена у Сомбору²³.

И поред унапред склопљеног договора да пљачке неће бити, аустро-угарска војска је пљачкала систематски, и дању и ноћу. Дању, под изговором да се тражи оружје, а ноћу, подмукло, под окриљем мрака.

Тешко је описати живот у Јагодини првих месеци непријатељске окупације. Највећи део становништва није имао никаквих средстава за нормалан живот. Ако се томе дода обавезни присилан рад (кулук) за све категорије становништва, разни видови психолошког притиска и малтретирања, одсутност најближих чланова породице, страх од глади и неизвесности, данас можемо са дивљењем и поносом говорити о живавости и храбрости тог напаћеног народа.

Нове Уредбе о забрани слободне куповине и продаје брашна, меса, шећера, петролеја, соли, масти, сланине, жита и др. довеле су до тога да чувена јагодинска пијаца потпуно замре. Ипак жене су, и поред забрана, тајно продавале или трампиле робу.

Ради рационализације исхране у Службеном гласнику од 15. октобра 1916. године утврђена су три безмесна дана (понедељак, среда и петак). Следовања хране су ограничена: одрасли, преко 14 година, добијали су 120 гр. меса дневно, а деца, од 5 до 14 година 80 гр.

Насилна промена курса динара и круне, извешена у октобру 1915, када је добошима по граду разглашено да једна круна вреди два динара, још више је пореметила тржиште. У току јуна 1916. издат је и Декрет о томе, али доживео је потпуни неуспех. Током читаве окупације вредност динара је очувана, а роба се углавном трампила.

На прелазу из XIX у XX век Јагодина је била привредни, политички, културни и административно-управни центар Јагодинског среза. Усред богате и плодне долине имала је врло развијену и предузимљиву трговину и занатство. Почетком века започео је убрзани индустријски развој. Све је то нагло прекинуто избијањем рата и окупацијом.

Јагодинска пивара била је једна од ретких фабрика у Србији која је радила. Она је реквирирана и искоришћавана искључиво за војне потребе. Иако се за време окупације па све до изласка непријатеља члан Управног одбора Адолф Минх свим силама трудио да Пивару заштити, машине су демонтиране, делом упропашћене, делом разнете. Таван и клијаре, који су окупатору служили као болнице, штале и коњске болнице, потпуно су онеспособљене. Уништено је одељење за смолање буради, качарско постројење и делом одељење за

²¹ Види прилог број 2 Списак интернираних грађана из Јагодине.

²² Као председник општине г. Еренрајх се показао као добар и поштен човек, који је грађане штитио и спречавао интернирање. Током 1916. године је као директор банке отишао на нову дужност у Беч. Заменио га је неки Бем, пештански Јеврејин. На сваки начин је гледао да се обогати уцељујући грађане који су били на списковима као таоци или интернирци. После извесног времена послат је у Галицију на фронт, па су грађани одахнули. Илија Станојевић, *нав. дело*, 629, 634. Након њега за председника општине постављен је Богољуб Премовић, професор у Учитељској школи.

²³ Милорад С. Милошевић, протојереј, *Белешка о прошлости црква Јагодинских*, необјављен рукопис, Свезарево, 1966, 40.

праће и пуњење боца. Целокупна електрична инсталација и сви електрични мотори потпуно су упропашћени.²⁴

Јагодинска кланица Теодора Клефиша, била је једна од најсавременијих индустријских постројења у Србији. По избијању рата Клефиш је напустио предузеће и са породицом се вратио у Италију. Кланица је у окупацији јако оштећена, све машине демонтиране и разнете.²⁵

Тешко су страдале и Фабрика стакла Нацка Јанковића, Фабрика ликера и соде Жике Јанковића, Ливница Јеврема Поповића, казанцијска радња Живка Бурића, машинске радионице Душана Стокића и Андре Димитријевића, браварске радионице Драгољуба Урошевића и Петра Јовановића, ковачка радња Живка Глигоријевића, столарске радионице Милутина Динића и Браће Цветковић и обућарска радња Драгутина Стефановића.²⁶

Од јагодинских трговачких радњи издвајале су се радње, које су отворили угледни београдски трговци, сада избеглице. Поменимо радње Давида Левиа и Синови и њиховог зета Мике Зупана, а међу ситнијим модистичка трговина шешира Регине Беганисти. Избегличке радње биле су снабдевеније од осталих, јер су њихови власници, као страни поданици, могли да путују по робу у стране земље.²⁷

Приликом повлачења непријатеља 1918. године уништене су железничке пруге, мостови, комуникацијски путеви, транспортна средства, телеграфско-телефонска мрежа.

Учитељска школа и Гимназија у Јагодини су претворени у магацине. У дворишту гимназије налазио се логор и коњушница аустро-угарске војске, а у самој згради касарна.

Учитељска школа је једно време употребљавана као војна болница, а од 1916. године за војно-мобилни магацин. Парк школе, дело С. Ацића, је јако оштећен: „... јер су Немци стручњаци ископавали и слали у своју земљу многе ретке биљке, из парка вадиле цвеће и пресађивали га на гробове својих војника у порти старе јагодинске цркве, а за свој Божић секли сребрне јеле и друге ретке четинаре”.²⁸

Од априла 1916. године у Јагодини је, као и у осталим градовима Србије, започела са радом основна школа. Учитељ је био Милан Дамњановић, резервни наредник из Загреба. Осим у Јагодини, основне школе отворене су и у: Багрдан-Вароши, Белици, Мишевићу, Бунару, Деоници, Драгоцвету, Главинцима, Јовцу, Лоћици, Мајуру, Мијатовцу, Милошеву, Пањевцу, Праћини, Рибару, Трешњевици, Винорачи и Врановцу. По наређењу власти сва деца су морала да иду у школу. Српским учитељима рад је забрањен. Наставно особље сачињавали су аустроугарски подофицири (из Војводине, Босне и Хрватске), који су били неспособни за фронт. Од 1. јануара 1917. године забрањена је употреба ћирилице у јавној и званичној служби, а у школама се морало писати само латиницом. Наставни програм сводио се на писање, читање, рачунање и телесне вежбе и био је у потпуности прилагођен гушењу српског националног бића.

Све школе су затворене крајем септембра 1918. године са наређењем да се припреме за смештај војске и рањеника.

Сви су били сумњиви. Жене, деца, старци малтретирано су и претресани због најмање ситнице. Жандарми су (неки су знали српски језик) врло ревносно прикупљали податке преко својих локалних доушника и жбирова, којих је било на све стране.²⁹ За ред и мир у Јагодини својим животима су одговарали таоци: угледни грађани, политичари, свештеници, учитељи, лекари, апотекари и богатији сељаци. Очевидац Илија Станојевић, забележио је: „Око 10 сати ушли су први грађани који су одређени за таоце. Добили су легити-

²⁴ Мр Милисав Обрадовић, *Настанак и развој индустрије Поморавља до другог светског рата*, Светозарево, 1975, 55.

²⁵ Исто, 54, 55.

²⁶ Саво Ветњић, *Старе трговине и занати у Јагодини од 1815. до 1944. године*, Светозарево, 1992, 41.

²⁷ Исто, 34.

²⁸ О. Ђорђевић, *нав. дело*, 118, 119.

²⁹ Види случај Живане која је издала Франтишка Стадлуку.

мације за слободније кретање уз драконску сентенцију :ако се ма шта деси, они ће бити по-
вешани”³⁰.

Пљачка и терор су вршени систематски. Код двадесетдогодишњег Велисава Матића, земљорадника из Драгошевца, пронађена је бомба у цепу. По краткој пресуди војног суда стрељан је 26. децембра 1915. године испод Ђурђевог брда, где је и сахрањен. Око Јагодине су се налазили заостали српски војници, који се нису повукли са војском и који су представљали опасност за нову власт. Потере за њима су биле врло честе. Милош Ђорђевић, 21 година, убијен је 29. новембра 1915. на путу између Секурича и Лоћике, Симеон Стојановић, 40 година, војник 15. пука из Трнавe погинуо је у борби са Аустријанцима 22. октобра, Михајло Станимировић стар 58 година из Г. Кутине умро је од изнурености на путу гоњен од аустроугарске војске. Они су, ради застрашивања осталог становништва, донешени у Јагодину и сахрањени у порти старе цркве.³¹

Нарочито немилосрдно окупаторска власт се понашала према својим поданицима, које су затекли у Јагодини.

Радована Стојановића, пеглара из Белог Брда код Осијека, стрељали су 30. новембра, по кратком поступку, због тога што се предао српској војсци. Двадесеттругодишњи Чех Франтишек Јозеф Стодлука, добровољац–комита у српској војсци, који је 1914. године остао без руке на фронту, радио је као стражар у Пивари. Приликом првих саслушавања, Стодлука се правдао да му је руку откинула вршилица. Али, издала га је нека Живана, проститутка у једној од јавних кућа. Он је осуђен на смрт и стрељан децембра 1915. године. Сахрањен је у порти старе цркве.³²

Непознат је разлог за стрељање трију жена 30. децембра 1915. године. Према подацима Протокола старе цркве стрељане су по пресуди преког суда: Милица, удова Велимира Веселиновића, стара 65 година, Милева, жена Радисава Веселиновића, стара 40 година и Анђа, жена Радосава Веселиновића, стара 30 година, све три из Мајура. Сахрањене су ту, на месту стрељања, испод Ђурђевог брда.

Током 1916. године терор и злостављање се још више појачавају. Због страха од тајних терористичких група, окупаторска власт је на разне начине покушавала да сазна за те намере. Прављени су спискови интелектуалаца и виђенијих људи у Јагодини, хапшени су политички неподобни људи и интернирани, узимани таоци, итд. Најокрутнији метод застрашивања становништва, била су подигнута вешала код железничке станице (на месту где се данас налазе магацини)³³. И то не само психолошки, јер су на њима обешени: 20. маја, Вукосав Крстић, земљорадник из В. Крушевице, стар 47 година; 29. јула, Драгомир Радојевић, земљорадник из Калудре, 34 године и 3. августа, Сретен Петронијевић из Петне код Крушевца, стар 38 година. Милосава Јовичића, из В. Ратаја код Крушевца, убили су стражари 26. јуна, приликом покушаја бекства.

Свакако, најкрвавији месец трогодишње окупације био је август 1916. године.

Најпре су 10. августа по пресуди Војног суда обешени: Миладин Анђелковић, 38 година, Милосав Анђелковић, 24 године, Радослав Вељковић, 34 године и Веселин Радосављевић, 49 година, земљорадници из Пуношевића код Трстеника, Љубомир С. Вековац, 28 година и Обрен Егерић, 33 године, земљорадници из Риђевшнице код Трстеника.

Нешто касније, обешени су: 17. августа, Веселин Гашић, 35 година, из Шаврана код Крушевца и 23. августа, Михајло и Никола Топаловић из М. Крушевице. Сви они сахрањени су на јагодинском гробљу опевани од стране свештеника Младена Вукићевића, Симе Буквића и Петра Поповића.³⁴

³⁰ Илија Станојевић, *нав. дело*, 616.

³¹ Протокол умрлих старе цркве.

³² Исто. Д. Вукућевић, *нав. дело*, 333. Сећање Душана Пулпина. Натпис на споменику у порти старе цркве. Живана је после неколико недеља пронађена на друму за Ђуприју преклана од непознатих лица. И. Станојевић, *нав. дело*, 624, 625, 629.

³³ Изјава Мије Обрадовића дата аугору.

³⁴ Протокол умрлих старе цркве.

Да ли су ови јадници били обични разбојници, очајници или борци за слободу, не можемо утврдити. Претпостављамо да су већина њих у вези са деловањем комитских група у крушевачком крају и припремама за Топлички устанак.³⁵

Током 1917. године бележимо „само“ четири стрељања: 3. марта стрељан је Светислав Радосављевић, 30 година, из Колара; 3. јула, Богдан Шарчевић, 26 година из Мишевића, а 6. септембра, Станимир Живковић, 45 година из Тоболца код Трстеника и Милован Симоновић 45 година из Новог Села код Трстеника, „притвореници код *berzik komande* у Јагодини”.³⁶

Док су ранијих година стрељани и вешани сељаци углавном из крушевачког краја, током 1918. године највише су настрадали сељаци из Јагодинског среза. Бележимо: 22. марта, стрељани су Никола Здравковић, 72 године, из Д. Штипља и Сретен Јанковић из Црнча; 5. априла обешени су: Ђуро Тодоровић, 41 година, из Јовца и 14. маја, Христивоје Јевтић, 40 година, из Стопање³⁷; 25. јула, стрељани су као таоци: Љубица Павловић, 45 година, из Лозовика, Стана Јанићијевић, 60 година, из Црнча и Ранђел Јанковић, 70 година, из Црнча. Сутрадан је по пресуди преког суда обешен Милен Милић, 32 године, из Урсула. Сви су се исповедили пре смрти, а опело над њиховим гробовима на јагодинском гробљу извршио је свештеник Радивоје Јосић.³⁸

Још једна од војних мера сигурности окупационе власти, која по својој суштини није била казнена, већ више превентивна, била је инернирање мушког дела становништва. Циљ је био да се сви људи, способни да носе оружје (од 17 до 50 година) уклоне, чиме би се остварили далекосежни планови о физичком уништењу српског народа и овладавању на овим просторима.³⁹ Спискови су рађени су у периоду јули–септембар 1916. године, врло педантно, и дају нам могућност да сазнамо читав низ података: време и укупан број инернираних, назив округа, среза и општине, име и презиме интернираног, улицу и број, старост, вероисповест и занимање.

Јагодинци су интернирани у логоре: Градинг и Ашах у Аустрији, Болдогасоњ, Неђминдер, Матхаузен и Гиор у Мађарској, Браунау у Чешкој и Ландау и Шеминц у Немачкој.⁴⁰ Списак интернираних грађана из Јагодине подељен је у два дела: први део је попис присутних српских војника и активно способних, и други део, политички неподобних. Од 153 интернираца са списка, 60 је млађих од двадесет година. Други део списка чине најугледнији људи у Јагодини у то време. Међу њима су свештеници Младен Вукићевић, Сима Буквић и Петар Петковић, председник среза Живојин Константиновић, адвокат и посланик Живојин Златановић, трговци Трифун Ђурић и Јевта Ристић, глумац Миша Милошевић, и други.⁴¹

Сав друштвени живот у граду свео се на кафане, биоскоп и цркву.

Најпопуларније јагодинске кафане биле су: „Македонија”, „Српски краљ” и „Шарена кафана”. Редовно су посећиване (мада је то било строго забрањивано, нарочито у време трајања полицијског часа) и у њима су размењиване информације са фронтва, склапали су се послови, али и пијанчило (проблем је била музика јер су најбољи јагодински музичари-Цигани били на фронту).

У јулу 1916. године окупациона власт је одредила казне за „ово дубоко укоренено зло”–беспосличење по кафанама и гостионицама. Млађима од 18 година забрањена је посета, осим на путовању. Пунолетни су могли да иду три пута дневно: за време доручка (од 5

³⁵ О томе види *Крушевачки крај у окупацији 1915 – 1918*, Зборник радова, Крушевац, 2001.

³⁶ Протокол умрлих старе цркве.

³⁷ Види Животије Живановић, *Стопањски хајдуци*, Зборник радова, 161-165.

³⁸ Протокол умрлих старе цркве.

³⁹ Владимир Стојанчевић, *Српски цивилни интернирци у Аустро-угарској*, Историјски часопис XXII, 1975, 150. Љубодраг Поповић, *Српски интернирци у логорима Аустро-угарске 1916. године*, Србија 1916. године, Зборник радова, књига 5, 1986, 310, 311.

⁴⁰ ЗМЈ, Фонд 3, Кутија Први светски рат, 1-2.

⁴¹ АС, ВГГ XIX, 15 и 58. Прилог број 2. Нажалост, због недостатка простора, у прилогу овог Зборника су дати спискови само интернираних грађана из Јагодине. Укупан број инернираних људи из Јагодинског среза је 931.

до 8 сати), ручка (од 11 до 14 сати) и вечере (од 18 до 21 или 22 сата). Прописано је да се сви објекти често контролишу и особе које крше наредбу приведу. За непоштовање казна је била : упућивање на јавне радове. Утврђено је да се ограничи точење алкохола, да се одреди време када је забрањено пити, забрањена је продаја пића пијаним и особама испод 18 година.⁴² Али, и поред ових мера, кафане су биле омиљено састајалиште Јагодинаца.

Биоскоп Вучић започео је са радом у току 1917. године, после изградње омањег аеродрома иза Пиваре. Радио је два пута недељно, са филмовима који су стизали из Београда, Ниша, Загреба и Новог Сада. Када је, временом ослабила полицијска контрола, дозвољено је ширем кругу грађанства да посећује пројекције. За време полицијског часа улазнице су важиле као пропуснице. Пројекције су приказиване у Симићевој кафани (данашњи Палас). Како су за, војне потребе, била одузета оба мотора, за покретање коноапаратуре коришћена је локомотива са вршалице трговца Радована Аћимовића. Да би се она пребацила из Бунара, преко Белице је обновљена полусрушена Каменита ћуприја. Од продатих улазница чак 80% је команда наплаћивала порез, тако да је Вучић једва намиривао трошкове.⁴³

Док су мушкарци редовно посећивали кафане, жене су у највећем броју ишле у цркву. Многи савременици су забележили да је то било време велике побожности у народу.⁴⁴

У Јагодини су постојале две цркве: Црква Архангела Михајла (стара) и Црква апостола Петра и Павла (нова). Биле су 4 парохије, и то: две у граду, затим рибарска и лаништанска.

Нова црква је успевала да одржи своју службу све до новембра 1916. године, када сви црквени послови прелазе у надлежност старе цркве.⁴⁵ Претворена је у коњушницу, а под је поплочен даскама да се коњи не би клизали!

Као парохијски свештеници служили су: Матија Ђурић, Петар Корунковић, Петар М. Рашић (рибарски), Веселин Михајловић, Младен Ј. Вукићевић, др Радивоје Јосић, Чедомир Шљивић, Благоје Тодоровић, Сима Буквић (протојереј округа Брегалничког) и Петар С. Петковић.

Веселин Михајловић служио је од 1890. до октобра 1915. Важио је за врло бурног и плаховитог човека, који је вечито у свађи и са цивилима и са духовним властима. Умро је од црвеног ветра 17. децембра 1915. године, у 71 години, као пензионер.

Радивоје Јосић, доктор богословља, био је професор богословије и Теолог факултета. Чувен је као писац апологета. Служио је при старој цркви за све време окупације.

Младен Вукићевић рођен је 29. 5. 1883. године у Опарићу. Најпре је радио као учитељ у Белушићу и Главинцима. Од 1911 до 1914. године био је парох рибарски. Крајем августа 1916. године интерниран је у заробљеничке логоре Нажидер и Волдогасоњ. Патријарх Димитрије поставио га је за архијереског намесника беличког од 1920 до 1957. год. Умро је 10. јуна 1961. године. Био је врло приступачан, благ и несебичан човек.⁴⁶

Осим наших свештеника, у Јагодини је, са аустроугарском војском дошао и војни правослазни свештеник. Био је то Јован Липовац, родом из Задра, професор и свештеник, касније и митрополит Црногорско-приморски. Занимљиво је да је са собом донео и антиминс, који потиче из 1743. године, на коме је служио Свету Литургију. Након његовог одласка, антиминс је остао у старој цркви (данас се чува у Историјском архиву).⁴⁷

Сви јагодински свештеници врло су уредно и педантно водили Протоколе рођених, венчаних и умрлих. Нарочита пажња посвећивана је Протоколима умрлих. Сачуване се три књиге умрлих из тог периода. Две су из старе цркве: 18. март 1911-28. март 1915. године и 29. март 1915-19. децембар 1922. године и једна из нове цркве 9. август 1905–6. септембар 1916. године. Препуне су драгоцених података, на основу којих данас можемо реконструирати поједине догађаје из времена окупације. На пример, примедба у књизи нове цркве на

⁴² Божица Б. Младеновић, *Град у аустро-угарској окупационој зони у Србији од 1916 до 1918 године*, Београд, 2000, 51, 52.

⁴³ С. Ветнић, С. Марковић, *Кинематограф у Јагодини 1897-1944*, Јагодина, 1996, 20.

⁴⁴ Види Божица Младеновић, *нав. дело*, 206-226.

⁴⁵ До овог податка аутор је дошао на основу прегледаних *Протокола* венчаних, рођених и умрлих. За нову цркву протоколи су вођени само до септембра (умрли), октобра (венчани) и новембра (рођени) 1916.

⁴⁶ Милорад С. Милошевић, *нав. дело*, 98-101. Протокол старе цркве.

⁴⁷ Исто, 46, 47

страни 67, под редним бројем 46: „...да се по наредби *Krajskomande* од 29. априла 1916. књига води од 1. маја по нашем календару латиницом” или, у Протоколу умрлих старе цркве на страни 145, под редним бројем 163, стоји: „У нади на Бога, да ће скоро у Јагодини куцнути час златне слободе, од данас се само по јулијанском календару датуми стављају. Датум 8. октобар 1918. Уписао др Радивој Јосиф”.

У дворишту старе цркве сахрањивани су умрли, погинули и убијени Срби. Поред њих било је и 75 немачких и аустроугарских гробова и 60 изгинулих и умрлих припадника аустро-угарске војске сахрањених у заједничкој гробници. Ови гробови су били правилно поређани један поред другог и на њиховом гробљу је постојао само један крст од дрвета са урезаним текстом: „Овде је свето тле-Овде почивају најбољи, Са болом и поносом-Захваљује њима-Отаџбина”.⁴⁸

Током 1917. године окупациона власт је у много чему постала попустљивија. Крајем године чак је дозвољено јагодинској омладини да припреми позоришни комад „Ђидо”. Договорено је да приход од представе иде у корист јагодинске сиротиње. Почетком 1918. године комад је изведен са великим успехом.

Дозвољена је и организација игранке (кермеса) са музиком у башти Пиваре. За ту прилику доведена је војна музика из Београда, коју су, поред Аустријанаца и Мађара, у највећем броју сачињавали Чеси.⁴⁹

Међу избеглицама, придошлих са свих страна, у Јагодини су се налазили и многи угледни људи тадашње Србије. Ту је био и Драгутин Крсмановић, управник повлашћеног путујућег позоришта. Са њим, и његова трупа глумаца: Јосиф Стојадиновић са супругом, Мара Петровић-Клипаница са ћерком Ленком Радосављевић, Ђура Маринковић са супругом Милевом, Мара Бакаловић, Славковић са супругом Милом, Пава Слука, Рајчевић, Арсић. У току окупације у Крсмановићево позориште дошле су и Драга Спасић, прва оперска певачица Србије и Мила Манојловић из Скопља. У Јагодину су се склонили и Чича Илија Станојевић, Вукица Јурковић, Драгутин Сланкаменац, Велимир Бошковић и Миша Милошевић.

Према сећању др Богића Вукићевића, тадашњег глумца-аматера, позориште је радило у току окупације, свега неколико месеци, па се растурило. Представе су приказиване у Шареној кафани, која је реновирана и преуређена 1914. године (тада су саграђене и две позорнице, једна у летњој башти, а друга у самој кафани).⁵⁰

Почетком 1916. године власти су извршиле попис становништва, стоке и пољопривредних површина. Тадашњи срез Јагодина, у односу на попис из 1910. године смањио се за 5 376 становника. Док се број женских лица повећао за 640, догле се број мушкараца умањио за 5 895 лица! Сама Јагодина је имала укупно 5 157 становника, од тога 2 254 мушких и 2 903 женска. По попису 1910. Јагодина је имала укупно 5 376 житеља, од тога 3027 мушких и 2 349 женских.⁵¹ Број зена увећан је за 558, а број мушкараца је умањен за 773. Разлике у броју становника свакако су настале због мобилизације, заробљавања, повлачења, изгинућа у балканским ратовима и на фронтovima 1914 и 1915, епидемија пегавог тифуса и интернирања. Број домаћинства у Јагодини је 1910. године износио 1 177, а 1916. године 1209. Само 32 домаћинства за 6 година! Ипак, највећи ратни терет, углавном је поднело околно сеоско становништво, док је сама Јагодина донекле била поштеђена.

Као додатни прилог проучавању демографских прилика у Јагодини дајемо преглед броја венчаних, рођених и умрлих у Јагодини 1914–1918. године. Рађен је искључиво на

⁴⁸ Током 1934. године немачка амбасада је ексхумирала и пренела у Београд своје ратнике, где су сахрањени у заједничкој гробници на немачком гробљу. *Моравски гласник* 96, од 25. 3. 1934. године. М. Милошевић, *нав. дело*, 99.

⁴⁹ Киша је покварила забаву, па је већи део гостију, заједно са музиком прешао у „Чичину кафану”. После поноћи, када су музичари Аустријанци и Мађари, отишли на спавање, Чеси су одједанпут засвирали познату песму *Хеј Словени*. То је изазвало бурне реакције свих присутних, јер су сви, као један, запевали, не мислећи, у том тренутку на опасност наиласка патроле. Д. Вукићевић, *нав. дело*, 335, 336.

⁵⁰ Д. Вукићевић, *нав. дело*, 309.

⁵¹ Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppen besetzte Gebiet Serbiens, Belgrad 1917. Прилог број 3.

основу вођених Протокола јагодинских цркава у овом периоду, што је свакако и главна ма-на.⁵²

Година	Венчани	Рођени	Умрли
1914	95	566	568
1915	72	317	1473
1916	144	226	335
1917	87	235	235
1918	70	271	456
1919	209	498	267

**Преглед броја венчаних, рођених и умрлих у Јагодини.
Извор: Протоколи старе и нове цркве 1914-1919. године**

У Протоколе умрлих су уписивани и умрли и погинули припадници окупаторске војске. Њихов национални састав је следећи:

Националност	Број
Аустријанаца и Немаца	87
Мађара	62
Чеха	115
Хрвата	21
Руса	9
Италијана	4
Француза	4
Румуна	4
Пољака	1
Албанаца	1
Непознато	28
Укупно	336

Извор: Протоколи старе и нове цркве 1914-1919.године

Јагодина је ослобођена 25. октобра 1918. године. Том приликом је погинуо Љубомир Митровић, познатији као поднаредник Љуба, родом из околине Лесковца. Погинуо је на самом улазу у Јагодину. Његове старешине су касније изјавиле да је Љуба први ушао и у ослобођени Штип и Лесковац. Његова патрола је прва прешла Западну Мораву и ушла у Варварин. У току вечери 25. октобра стигао је са извидницом до Ђурђевог брда, на улазу у Јагодину, где га је покосио митраљез са крова Пиваре. Данас једна улица у Јагодини носи његово славно име.

По причама старијих људи у Јагодину је први ујахао трговац Живојин Таушановић, поздравио се са фамилијом и продужио даље са српском војском.⁵³

Данас у Јагодини постоје три споменика посвећена палим ратницима: један у порти Старе цркве, откривен 27. маја 1927. године, други, крајпуташ у улици Јованче Мицића, посвећен Живојину Глигоријевићу и, трећи, велелепни споменик, у центру града, подигнут

⁵² У протоколима су уписивани сви случајеви венчања, рођења и смрти који су се десили наведених година Јагодини, без обзира да ли су то избеглице, становници околних места, заробљени непријатељски војници или интернирани Јагодинци. Многи случајеви уписивани су накнадно, на пример, у Протоколу рођених за 1918. годину уписано је да се Нежидерском интернационалном логору у Угарској 21. новембра 1916. године родио Антоније Шохај, син Милоја и Анке, апотекара из Јагодине.

⁵³ Изјава Мије Обрадовића дата аугору.

прилозима грађана у периоду 1922-1931. године. На жалост, ни до данас није реализована замисао да се имена умрлих и погинулих Јагодинаца уклешу у овај споменик.